

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Marktwerking: het is niet alles goud wat er blinkt

De dominante orthodoxe economische opvatting rond markten is zonnig. Bij volkomen concurrentie brengt marktwerking harmonieuze evenwichten en efficiëntie. Maar ook bij onvolkomen concurrentie en informatiegebrek bevordert handel deugden als punctualiteit, ijver, hulpvaardigheid en eerlijkheid. De heterodoxe visie heeft oog voor machtsuitoefening en ongelijkheid en de ondeugdzame trekjes die marktwerking kunnen bevorderen. Welke economische school de beste papieren heeft, is onduidelijk. Beleidsmaatregelen moeten in het teken staan van de no regret-optie. Het terugdringen van marktactiviteiten op grote schaal is daarbij niet aan de orde; bij uitbreiding van het marktgebied is voorzichtigheid geboden.

door *Theo van de Klundert*

Emeritus hoogleraar economie, Universiteit Tilburg.

HET IS MODIEUS OM OVER HET MARKTSTELSEL te spreken terwijl het in feite gaat om de werking van het kapitalistisch systeem. De *renaming of the system* verbloemt de werkelijkheid, zoals John Kenneth Galbraith (2004) aan het einde van een lang en bewogen leven opmerkt. Bij marktwerking denkt men aan concurrentie en efficiëntie, maar wordt niet ingegaan op machtsuitoefening en ongelijkheid. Galbraith behoorde tot de dissidenten, tot de groep van economen met heterodoxe opvattingen. Daarbij gaat het om een minderheid tegenover de meerderheid van economen met meer gangbare opvattingen over economie en markten. In dit artikel komen de opvattingen van beide groeperingen aan bod, omdat niet kan worden gesteld dat de ene visie juist en de andere onjuist is. Dit heeft belangrijke consequenties voor het beleid, zoals in de afsluitende paragraaf zal worden betoogd.

DE ORTHODOXE OPVATTING

De markt is een ontmoetingsplaats van kopers en verkopers. Er worden goederen of diensten geruild tegen geld. Als we het over markten hebben, denken we gewoonlijk niet aan concrete ontmoetingsplaatsen, maar aan de mogelijkheden om via bovengenoemde ruil bepaalde goederen of dien-

Van orthodoxe noch heterodoxe economische opvattingen kan worden gesteld dat ze juist of onjuist zijn

sten te verwerven. Markten bestaan bij de gratie van instituties, dat wil zeggen regelingen die de ruil enerzijds mogelijk maken en anderzijds beperken. Eigendomsrechten die kunnen worden afgedwongen, bevorderen de marktwerking. Regelgeving met betrekking tot de mededinging of de uitstoot van schadelijke stoffen, beperkt de

mogelijkheden van producenten of aanbieders. Octrooiwetgeving is daarentegen weer gunstig voor deze groep, omdat het de gelegenheid biedt de onderzoekskosten terug te verdienen. De concurrenten moeten dan even wachten. Ook de consumenten of vragers op de markten zijn aan allerlei regels onderworpen. Al de genoemde instituties, en nog veel meer, bepalen mede de uitkomsten van marktprocessen. Het is derhalve van belang te weten hoe deze instituties tot stand komen. Het antwoord lijkt simpel. De politiek regelt het en de economie ziet wel wat er uitkomt. Zo simpel is het echter niet, maar voor we daar nader op ingaan, zullen de gevolgen van marktwerking aan een nader onderzoek worden onderworpen.

Als er aan beide zijden van de markt voldoende concurrentie is, kan geen van de partijen de prijs van de ruiltransactie bepalen. Niemand heeft macht in de economische betekenis van het woord. De prijzen weerspiegelen dan de kosten, die moeten worden gemaakt om de goederen of diensten te produceren. Bovendien worden de consumenten zo goed mogelijk bediend. Het ruilproces leidt tot de gewenste behoeftebevrediging, gegeven de budgettaire middelen. Het ruilen van goederen tegen geld wordt soms aangeduid als een halve ruiltransactie. Het gaat niet om het geld als zodanig, maar om de tegenwaarde die kan worden gerealiseerd. Complete ruiltransacties betreffen derhalve het ruilen van goederen en diensten, al kan dat in de tijd via sparen en investeren worden gefaseerd.

Onder de conditie van volledige mededinging is het ruilproces efficiënt. In de gangbare economie heeft men hiervoor een fraaie definitie bedacht, waaraan de naam van Vilfredo Pareto is verbonden. Van Pareto-efficiëntie is sprake als productie en consumptie zodanig verlopen dat niemand door

op een andere manier te ruilen, erop vooruit kan gaan zonder dat iemand anders erop achteruit gaat. Efficiëntie is echter een statisch concept. Het streven naar een efficiënte inrichting staat in veel discussies centraal, maar lijkt van secundair belang als naar de groei van de economie wordt gekeken. Dank zij de technologische ontwikkeling neemt het vermogen om goederen en diensten te produceren, gestaag toe. De technologische ontwikkeling komt echter niet geheel uit de lucht vallen, al is dat in de economische theorie wel lange tijd gedacht. Ondernemingen moeten investeren in kennis en om dat te kunnen, moet winst worden gemaakt. Een zekere mate van onvolledige mededinging is daarom volgens de bekende Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter (1883-1950) noodzakelijk om economische groei te genereren. Al met al maakt dit het mededingsbeleid er niet eenvoudiger op.

Er zijn nog andere problemen die moeten worden aangestipt. Het marktstelsel in zijn geheel vertoont gaten. Niet alle voorkeuren worden afgedekt. In vakjargon: er bestaan externe effecten die niet in het ruilproces zijn verdisconteerd. Het meest in het oog springend voorbeeld is tegenwoordig de milieuproblematiek. Mensen willen een schoon milieu, maar bedrijven kunnen de kosten daarvan niet terugverdienen als consumenten er niet vrijwillig voor betalen. Om de milieuproblematiek op te lossen, moet er iets van bovenaf worden geregeld. De burgers zouden in minder gecompliceerde gevallen ook zelf tot een regeling kunnen komen, zoals Nobelprijswinnaar Ronald Coase heeft gesteld. In de meeste gevallen mag daarvan echter niet teveel worden verwacht.

De markt functioneert evenmin in het geval van publieke goederen, omdat het onmogelijk is mensen ervoor te laten betalen. Openbaar bestuur en defensie zijn voorbeelden. Maar in veel gevallen ligt het gecompliceerder en zijn er wel mogelijkheden om de voorziening aan de markt over te laten. Het onderwijs lijkt een duidelijk voorbeeld. Men kan leerlingen laten betalen en scholen dwingen te concurreren. De Amerikaanse econoom Andrei Shleifer (1998) is hiervan een sterke voorstander. Maar privatisering verloopt niet altijd goed en misschien zijn er gegronde redenen om daar in dit geval vanaf te zien. In het vervolg komen we hierop terug.

Een ander probleem is dat de marktoplossing niet altijd tot de gewenste of acceptabele inkomensverdeling leidt. Daar kan wat aan worden gedaan door herverdeling. Daarmee zijn we terug bij de politiek, maar worden tevens de vervlechtingen met de economie zichtbaar. Twee invloedrijke Harvard-economen, Alberto Alesina en Edward Glaeser, schreven een boek onder de titel *Fighting Poverty in the US and Europe. A World of Difference* (2004). Het verschil in de inrichting van de welvaartsstaat in beide continenten heeft volgens de auteurs alles te maken met de manier waarop eigen-

domsrechten worden verdedigd. In de vs heeft herverdeling een geringere prioriteit dan in Europa, ondanks het feit dat de inkomens er ongelijker zijn. De bescherming van eigendomsrechten is in de vs sterk verankerd in de politieke instituties. Verschillen in ideologie tussen Europa en vs reflecteren volgens de auteurs de vigerende economische en politieke machtsverhoudingen. In Van de Klundert (2007) wordt hierop nader ingegaan. De relatie tussen economische en politieke macht komt opnieuw ter sprake in de volgende paragraaf, maar eerst besteden wij aandacht aan een oud thema, te weten het directe effect van marktwerking op waarden en normen.

Volgens de klassieke auteurs David Hume en Adam Smith bevordert de invoering van handel en industrie deugden als punctualiteit, ijver, hulpvaardigheid en eerlijkheid. In de literatuur spreekt men in dit verband van de *doux commerce thesis*. De genoemde deugden zijn van belang in een wereld met onvolledige informatie, waarbij men erop moet kunnen vertrouwen dat afspraken worden nagekomen en niemand opportunistisch handelt door er met de buit vandoor te gaan. Wetgeving en sancties ondersteunen de markttransacties, maar bij onvolledige contracten is het niet altijd mogelijk de schuldige partij aan te wijzen. Hier staat tegenover dat als mensen herhaaldelijk met elkaar zaken doen, eerlijkheid en betrouwbaarheid vanzelf worden afgedwongen. Naast deze meer optimistische kijk op het marktsysteem, is er ook een stroming die benadrukt dat markten individualisme en het nastreven van eigenbelang bevorderen. Deze *self destruction thesis* is verbonden met Marx, Schumpeter en Hirsch. Door de nadruk op berekening zou het zogenoemde sociaal kapitaal afbrokkelen, waardoor de basis van het stelsel wordt ondermijnd. Voor beide thesen valt wat te zeggen. Hirschman (1982) vat deze mening in een bekend artikel als volgt samen: *'The moral basis of capitalist society will be seen as constantly depleted and replenished at the same time. An excess of depletion over replenishment and a consequent crisis of the system is then of course possible, but the special circumstances making for it would have to be noted, just as it might be possible to specify conditions under which the system would gain in cohesion and legitimacy'*. Normen maken deel uit van de vigerende instituties in de samenleving. Instituties zijn echter endogeen, zoals in de heterodoxe opvatting over de werking van de 'volkshuishouding' wordt benadrukt.

DE HETERODOXE ZIENSWIJZE

Ondanks mededingingswetgeving leidt marktwerking tot concentratie in het bedrijfsleven. Dit proces is echter niet monotoon. Fusiegolven worden gevolgd door ontvlechtingen. Op markten voor nieuwe producten (bijvoor-

beeld ICT) worden perioden met massale toetreding gevolgd door perioden van consolidatie. Concentratie treedt op en blijft in stand omdat het voordelig is. De literatuur wijst op het bestaan van schaaleffecten, maar deze zijn veelal niet technisch maar organisatorisch en commercieel van aard. Grote ondernemingen kunnen besparen op transactiekosten door uitschakeling van tussenhandel en stroomlijning van het beheer. Soms blijft er een plaats voor kleinere bedrijven in een niche, maar de vraag is altijd: voor hoe lang?

Grote ondernemingen met substantiële marktaandeelen hebben economische macht. In de gangbare economie betekent dit dat ze de prijs van hun producten zelf kunnen bepalen om daarmee de winst te maximaliseren. Dat is echter niet het voornaamste aspect van machtsuitoefening. Van groter belang is dat de ondernemingen het vermogen hebben om de consument te manipuleren. Consumenten worden met uitgebreide reclamecampagnes en beheersing van bepaalde informatiekkanalen verleid meer te consumeren dan ze eigenlijk willen. De preferenties zijn dan ook niet autonoom. Consumentensoevereiniteit, het uitgangspunt van de gangbare economie, is een fictie. Daarmee is niet gezegd dat altijd sprake is van een vooropgezette strategie, maar wel dat het kapitalistische systeem niet anders kan functioneren. Galbraith (2004) refereert hieraan als hij spreekt over *The Economics of Innocent Fraud*.

Om te begrijpen wat er aan de hand is, kan men te rade gaan bij Maslow (1954), die in zijn klassieke studie uitgaat van een hiërarchie van preferenties. In volgorde van dringendheid gaat het om de volgende behoeften: (1) voedsel als levensnoodzakelijkheid; (2) veiligheid en onderdak; (3) liefde en sociale relaties; (4) erkenning en achting; (5) creativiteit en zelfexpressie. In ontwikkelde samenlevingen is aan (1) en (2) ruimschoots voldaan, al wordt heel wat werk gemaakt van de verkoop van luxe producten en lifestyle op het gebied van voeding, kleding en huisvesting. Daarmee wordt in feite ingespeeld op de behoeften aan erkenning en zelfexpressie. Met de productie van duurzame consumptiegoederen en specifieke diensten wordt daar nog een schepje bovenop gedaan.

De manier waarop behoeften worden bevredigd, rekent men meestal niet tot het domein van de economische wetenschap. De laatste tijd groeit echter de belangstelling voor studies die laten zien dat de groei van inkomen en welvaart niet samenvalt met een groter geluksgevoel van mensen.¹ Daarvoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats treedt gewinning op aan het bereikte consumptieniveau. Als er weer nieuwe luxe wordt gerealiseerd, is de ervaring uit het verleden verdwenen. Meer in termen van welvaart is niet meer in termen van welbevinden. In de tweede plaats is er een sociale vergelijking. Mensen willen zich ten opzichte van

anderen onderscheiden door een bepaald consumptiepakket. Als die anderen dit imiteren, gaat het effect verloren. In termen van de gangbare economie kan worden gesproken van een negatief extern effect. Filosofen hebben het over de mimetische [nagebootste; red.] begeerte. Maar hoe men het ook noemt, het probleem is dat er teveel wordt geconsumeerd. Reclame en verleiding spelen hierop in. Te veel consumptie betekent te veel werk ten koste van andere vormen van tijdsbesteding, waarmee evengoed of beter sociale erkenning en zelfontplooiing kunnen worden bereikt. Bij minder werk is er meer tijd voor sociale relaties en worden de behoeften op een meer evenwichtige manier bevredigd. Als gevolg van de verkeerde beslissingen die bij de keuze van de tijdsbesteding worden gemaakt, zijn mensen minder goed af dan eigenlijk zou kunnen. Dit vraagt om maatregelen ter correctie van de allocatie, zoals Easterlin (2003), één van de pioniers op dit gebied van onderzoek, concludeert: *'Once it is recognized that individuals are unaware of some of the forces shaping their choices, it can no longer be argued that they will successfully maximize their well-being. It is, perhaps, time to recognize that serious attention is needed to devising measures that may contribute to more informed preferences'*.

Voorstellen van dergelijke maatregelen zijn schaars, maar er zijn enkele interessante aanzetten. Zo pleit Henk van Tuinen (2007), voormalig plaatsvervangend directeur-generaal van het CBS, voor een andere opzet van de statistische rapportages. Hij is van mening dat het BBP een misleidende indicator van de welvaart is, en vindt dat onder meer informatie over *happiness* moet worden verstrekt. Tevens moet er meer duidelijkheid komen over de kostencomponenten in het BBP die niets met de welvaart als zodanig hebben te maken. De filosoof Rutger Claassen (2004) publiceerde een indringende analyse over het schaarstebegrip. Volgens hem domineert het economisch aspect de menselijke behoefte aan erkenning. Om tot een betere balans te komen, pleit hij voor een grotere pluriformiteit van menselijk handelen en illustreert zijn visie met vier voorbeelden. In de eerste plaats moet in het onderwijs de nadruk liggen op vorming en niet op inzetbaarheid op de arbeidsmarkt. In dit verband merkt Claassen (p. 216) op: 'Het is een van de allergrootste misvattingen van deze tijd te denken dat onderwijs uitsluitend ten dienste moet staan van de economie'. In de tweede plaats wil de auteur verandering in de werkcultuur. Een volledige baan zou niet meer als het ideaal moeten gelden. De regelingen met betrekking tot levensloop en zorgverlof en dergelijke, zouden een bijdrage moeten leveren aan de herdefiniëring van status in de maatschappij. In de derde plaats wil Claassen dat in het zorgsysteem meer aandacht blijft voor de niet-economische aspecten en sterker wordt ingezet op preventie. Ten slotte pleit de auteur voor een strijd tegen het dominante winst- en

groeidenken. Daarbij past een beperking van de invloed van marketing en reclame. Claassen is zich ervan bewust dat zijn voorstellen slechts aanduidingen of vingerwijzingen zijn die om een concrete invulling vragen. Los hiervan schiet de analyse tekort met betrekking tot een verkenning van de macro-economische haalbaarheid van ingrijpende vernieuwingen. Laat de concurrentiepositie van het land toe dat minder wordt gewerkt? Komt de werkgelegenheid niet in gevaar door een reductie van de consumptie? De beantwoording van deze en soortgelijke vragen is geen taak voor de filosoof, maar dat neemt niet weg dat die vragen moeten worden gesteld.

Bovendien moet niet worden onderschat dat economische macht samengaat met politieke macht. Dit is het duidelijkst in de Verenigde Staten, waar allerlei vormen van *soft corruption* floreren. Kevin Phillips (2002) heeft dit in zijn boek *Wealth and Democracy* uitvoerig aangetoond. Het bedrijfsleven en de ondernemingen hebben belang bij het beïnvloeden van wet- en regelgeving. Redressering van externe effecten gaat rechtstreeks ten koste van de winst. Bijvoorbeeld, voor de mogelijkheden om naar olie te boren in natuurgebieden hebben oliemaatschappijen heel wat over. Verder kan worden opgemerkt dat managers en politici in veel gevallen een hechte groep vormen met uitwisseling van banen en posities, een soort van draaideurpolitiek (cf. Noreena Hertz, 2001). De gang van zaken in de vs is voor Galbraith (2004) aanleiding om te wijzen op *the myth of the two sectors*. Daarmee bedoelt hij dat het onderscheid tussen privaat en publiek vervaagt: *'In recent times the intrusion into what is called the public sector by the ostensibly private sector has become a common place'* (p.32).

Wat voor de vs geldt, is niet zonder meer van toepassing op Europa. Alesina en Glaeser (2004) laten zien dat het politieke spectrum in Europa anders is ingekleurd. De politieke elite in Europa heeft onder invloed van historische ontwikkeling aan macht ingeboet. Er is meer *countervailing power* dan in de VS, maar onder invloed van de globalisering wordt het moeilijker een eigen koers te varen. Daar komt bij dat de Europese eenwording primair gericht is op marktwerking en economische expansie. Vakbewegingen en consumentenorganisaties blijven nationaal gericht. Wat dit uiteindelijk betekent voor de machtsbalans, laat zich moeilijk voorspellen.

EVALUATIE

De gangbare economische wetenschap pretendeert waardevrij te operen. Dit is op zichzelf een respectabel streven, maar als het ten koste gaat van een realistisch beeld van de werkelijkheid, is er iets mis. De mythe van volledige soevereiniteit van de consument kan niet overeind worden gehouden. Dit is misschien jammer, want daarmee boet het concept van Pareto-

efficiëntie aan betekenis in. Natuurlijk stelt de econoom dat op basis van de waarde vrijheid efficiëntie geen dwingende noodzaak is. Dat neemt echter

*De mythe van volledige
soevereiniteit van de
consument kan niet overeind
worden gehouden*

niet weg dat heel wat beweringen verwijzen naar dit concept.

De heterodoxe economie gaat uit van een hiërarchie van behoeften. Marktwerking leidt ertoe dat deze behoeften op een onevenwichtige manier worden bevredigd. Empirisch onderzoek met betrekking tot

negatieve externe effecten en de mate van welbevinden van consumenten, leveren belangrijke indicaties voor deze stelling. Al met al is dit evenwel nog onvoldoende en is er behoefte aan verdere theoretische verdieping en systematisch onderzoek.

Tegen deze achtergrond zouden beleidsmaatregelen in het teken kunnen staan van de *no regret*-optie. Dit betekent dat terugdringen van marktactiviteiten op grote schaal niet aan de orde is. Het impliceert wel dat bij uitbreiding van het marktgebied voorzichtigheid geboden is. Hierbij kan worden gedacht aan twee terreinen: de discussie over arbeidsvoorwaarden en de visie op privatisering of verzelfstandiging van overheidsactiviteiten.

Bij de discussie over arbeidsvoorwaarden gaat het niet enkel om langer werken, maar ook om investeringen in bedrijfsgebonden *human capital* en langdurige betrokkenheid van werknemers. Er is niet aangetoond dat langere werktijden of een flexibelere arbeidsmarkt noodzakelijk zijn om de internationale concurrentiepositie te handhaven. De productiviteit per uur is in Europa niet lager dan in de vs. De kans dat maatregelen om marktwerking bij de inzet van arbeid te bevorderen tot welvaartsverlies leiden, moet serieus worden genomen. Het is voor het beleid natuurlijk gemakkelijker om simpele criteria te hanteren als concurrentiepositie en efficiëntie, maar dat mag niet de doorslag geven.

Soortgelijke overwegingen gelden bij de verzelfstandiging of privatisering van overheidsactiviteiten. Decentralisatie kan grote voordelen met zich meebrengen. Als aanhanger van de orthodoxe visie legt Shleifer (1998) hierop de nadruk, zoals uit het volgende citaat blijkt: *'The benefits of private delivery – regulated or not – of many goods and services are only beginning to be realized. Health, education, some incarceration, some military and police activities, and some of what now is presumed to be "social" insurance like Social Security, can probably be provided more cheaply and attractively by private firms'* (p. 148). Het is echter de vraag of, zoals de auteur beweert, de geleverde goederen en diensten door privatisering aantrekkelijker

worden. Als de overgang naar de markt gepaard gaat met concentratie van ondernemingen, manipulatie van informatie en beïnvloeding van de consumentenvoorkeur, zoals de heterodoxe visie stelt, is de welvaart daarmee niet gediend. Het is zeer de vraag of met regulering achteraf deze problemen kunnen worden opgelost. Dit betekent niet dat elke vorm van privatisering of verzelfstandiging moet worden uitgesloten, maar wel dat de mogelijke nadelen van marktwerking in alle gevallen serieuze bestudering behoeven. Daarbij kan tevens worden nagegaan of door het oprichten van non-profit organisaties of missiegebonden publieke ondernemingen (cf. Wolfson, 2005) de genoemde nadelen kunnen worden vermeden.²

Literatuur

- Alesina, A en E. Glaeser (2004), *Fighting Poverty in the U.S. and Europe: A World of Difference*, Oxford: Oxford University Press
- Claassen, R. (2004), *Het eeuwig tekort. Een filosofie van de schaarste*, Amsterdam: Ambo.
- Easterlin, R.A. (2003), Explaining happiness, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100, 11176-11183
- Galbraith, J.K. (2004), *The Economics of Innocent Fraud*, Penguin Books.
- Hertz, N. (2001), *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*, London: Arrow Books.
- Hirschman, A.D. (1982), Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive or Feeble, *Journal of Economic Literature*, xx.
- Klundert, Th. van de (2007), Economie en ideologie, in: *Adagio. Macro-economische Dynamiek en Sociale Zekerheid*. Liber Amicorum Ad Kolnaar (redactie: J. Donders, P. Meulendijks en M. van Tuijl).
- Maslov, A.H. (1954), *Motivation and personality*, Harper and Row, New York.
- Phillips, K. (2002), *Wealth and Democracy. A political History of the American Rich*. New York: Broadway Books.
- Shleifer, A. (1998), State versus Private Ownership, *Journal of Economic Perspectives*, 12, 133-150.
- Tuinen, H.K. van (2007), Innovative statistics to Improve our notion of Reality, paper for the second World Forum on "Measuring The Progress of Societies", Istanbul, June 27-30, 2007.
- Wolfson, D.J. (2005), *Transactiestaat als bestuurlijke vernieuwing. Op zoek naar samenhang in bestuur en uitvoering*, Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.

Noten

- 1 Zie de bijdrage van Graafland in deze bundel.
- 2 Zie hierover ook Gradus & Koning en Dolsma & Van Asselt in deze uitgave.